

MAREK PIECHOWIAK
Warszawa

WOLNOŚĆ RELIGIJNA I DYSKRYMINACJA RELIGIJNA – UWAGI W KONTEKŚCIE REZOLUCJI PARLAMENTU EUROPEJSKIEGO Z 20 STYCZNIA 2011 R.

Uwagi wstępne

Celem niniejszego opracowania jest prezentacja i analiza aktów prawnych powołanych w *Rezolucji Parlamentu Europejskiego z dnia 20 stycznia 2011 r. w sprawie sytuacji chrześcijan w kontekście wolności wyznania* (dalej: *Rezolucja*)¹ i – w tym kontekście – uwyrażnienie treści prawa do wolności religijnej i miejsca, jakie wśród innych praw człowieka przypada wolności religijnej. Opracowanie zmierza także do przybliżenia procesu kształtowania prawa europejskiego (pierwotnego) dotyczącego wolności religijnej i uchwycenia tendencji rozwojowych w tym zakresie. Stąd za celowe uznano prześledzenie historii wprowadzania przepisów dotyczących ochrony wolności religijnej. Z uwagi na rozbieżności, jakie pojawiają się przy oddawaniu tych samych terminów obcych w różnych polskich przekładach, chcąc lepiej przybliżyć treści cytowanych dokumentów (zwłaszcza tych, dla których nie istnieją teksty autentyczne w języku polskim), podawane są także teksty w języku angielskim². Przedstawione opracowanie stanowi w zamierzeniu autora także zestawienie podstawowych przepisów istotnych dla refleksji nad wolnością religijną na płaszczyźnie unijnej.

W tytułowej rezolucji powołano wprost następujące przepisy i akty prawne:

---

¹ *Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 20 stycznia 2011 r. w sprawie sytuacji chrześcijan w kontekście wolności wyznania (European Parliament resolution of 20 January 2011 on the situation of Christians in the context of freedom of religion)*, P7_TA(2011)0021.

² Niniejsze opracowanie pomyślane jest także jako zestawiające materiały mogące być przydatne do kontynuowania refleksji nad wolnością religijną.

- art. 18 *Powszechnej deklaracji praw człowieka* z 10 grudnia 1948 r.³;
- art. 18 *Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych* z 16 grudnia 1966 r.⁴;
- *Deklarację w sprawie eliminacji wszystkich form nietolerancji i dyskryminacji ze względu na religię lub wierzenia* z 25 listopada 1981 r.⁵;
- art. 9 *Europejskiej konwencji praw człowieka* z 4 listopada 1950 r.⁶;
- art. 10 *Karty praw podstawowych Unii Europejskiej* z 7 grudnia 2000 r.⁷;
- art. 3 ust. 5 *Traktatu o Unii Europejskiej*⁸;
- art. 17 *Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej*⁹.

Kolejność powyższego wyliczenia zgodna jest z kolejnością przyjętą w *Rezolucji*.

I. Podstawy występowania Unii Europejskiej w obronie wolności religijnej

Unia Europejska nie jest klasycznym podmiotem prawa międzynarodowego i nie może, jak na razie, być stroną podstawowych traktatów chroniących prawa człowieka, nie może zatem korzystać z mechanizmów kontrolnych przewidzianych dla stron tych traktatów. Nie jest też stroną konstytucji współczesnego prawa międzynarodowego, którą jest *Karta Narodów Zjednoczonych* z 26 czerwca 1945 r.¹⁰ Za zasadniczą podstawę prawną występowania UE w obronie wolności religijnej w stosunkach zewnętrznych trzeba uznać – powołany w *Rezolucji* – art. 3 ust. 5 *Traktatu o Unii Europejskiej*, który stanowi:

³ Rez. 217 A (III) Zgromadzenia Ogólnego NZ, w: K. MOTYKA (opr.), *Prawa człowieka. Wprowadzenie – Wybór źródeł*, Lublin 1999, s. 73–78.

⁴ *International Covenant on Civil and Political Rights*, General Assembly res. 2200 A (XXI), Dz. U. 1977, nr 38, poz. 167 ze zm.; w: *Human Rights: A Compilation of International Instruments*, Centre for Human Rights Geneva, United Nations Publications: New York 1988, s. 18–38.

⁵ *Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief*, proclaimed by General Assembly resolution 36/55 of 25 November 1981), w: *Human Rights*, s. 125–129.

⁶ *Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, z dnia 4 listopada 1950 r., *European Treaty Series*, No. 005; Dz. U. 1993, nr 61, poz. 284 ze zm.

⁷ Dz. Urz. UE, C 303, 14.12.2007 (w wersji dostosowanej do Traktatu z Lizbony).

⁸ Wersja skonsolidowana, Dz. Urz. UE, C 83, 30.03.2011.

⁹ Wersja skonsolidowana, Dz. Urz. UE, C 83, 30.03.2011.

¹⁰ Dz. U. 1947, nr 23, poz. 90 ze zm.

W stosunkach zewnętrznych Unia umacnia i propaguje swoje wartości i interesy oraz wnosi wkład w ochronę swoich obywateli. Przyczynia się do pokoju, bezpieczeństwa, trwałego rozwoju Ziemi, do solidarności i wzajemnego szacunku między narodami, do swobodnego i uczciwego handlu, do wyeliminowania ubóstwa oraz do ochrony praw człowieka, w szczególności praw dziecka, a także do ścisłego przestrzegania i rozwoju prawa międzynarodowego, w szczególności zasad *Karty Narodów Zjednoczonych*.

In its relations with the wider world, the Union shall uphold and promote its values and interests and contribute to the protection of its citizens. It shall contribute to peace, security, the sustainable development of the Earth, solidarity and mutual respect among peoples, free and fair trade, eradication of poverty and the protection of human rights, in particular the rights of the child, as well as to the strict observance and the development of international law, including respect for the principles of the United Nations Charter.

Cytowane postanowienie zostało wprowadzone do *Traktatu o Unii Europejskiej* na mocy art. 1 ust. 4 *Traktatu z Lizbony* z 13 grudnia 2007 r. (wówczas jako art. 2). W perspektywie cytowanego przepisu rozumiałe jest powołanie w *Rezolucji* aktów prawa międzynarodowego dotyczących ochrony praw człowieka na płaszczyźnie uniwersalnej, u których podstaw leży *Karta Narodów Zjednoczonych*, tworząca instytucjonalne ramy tworzenia tych aktów. Pierwsze treściowe dookreślenie praw człowieka uznanych w *Karcie Narodów Zjednoczonych*, w tym prawa do wolności religijnej, znalazło się w *Powszechnej deklaracji praw człowieka*, a następnie w traktacie, jakim jest *Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych* z 1966 r. Podkreślić przy tym trzeba, że status normatywny *Powszechnej deklaracji praw człowieka* jest znacznie silniejszy niż – powołanej w *Rezolucji – Deklaracji w sprawie eliminacji wszystkich form nietolerancji i dyskryminacji ze względu na religię lub wierzenia* z 1981 r. Postanowienia *Powszechnej deklaracji praw człowieka*, dookreślające podstawowe elementy praw człowieka, mogą być z powodzeniem traktowane jako sformułowanie ogólnych zasad prawa czy norm prawa zwyczajowego, które w świetle art. 38 *Statutu Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości* (zawartego w aneksie do *Karty Narodów Zjednoczonych* i stanowiącego jej integralną część) należą do źródeł prawa międzynarodowego¹¹; zasady te czy normy można uznać za *ius cogens*¹².

¹¹ Zob. art. 38 *Statutu Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości*.

¹² Na temat normatywnego statusu *Powszechnej deklaracji praw człowieka*, zob. M. PIECHO-WIAK, *Filozofia praw człowieka. Prawa człowieka w świetle ich międzynarodowej ochrony*, Lublin 1999, s. 26–27 i cytowaną tam literaturę.

Warto tu zauważyć, że *Deklaracja w sprawie likwidacji wszystkich form nietolerancji i dyskryminacji ze względu na religię lub wierzenia* z 1981 r., przygotowana na forum ONZ, nie stała się – jak dotąd – częścią traktatu na ten sam temat, jak to miało miejsce w przypadku szeregu innych deklaracji dotyczących praw człowieka; np. *Powszechna deklaracja praw człowieka* z 1948 r. została zjurydyzowana w formie traktatowej w *Międzynarodowych paktach praw człowieka* z 1966 r.¹³; *Deklaracja praw dziecka* z 20 listopada 1959 r.¹⁴ – w *Konwencji praw dziecka* z 20 listopada 1989 r.¹⁵; *Deklaracja Narodów Zjednoczonych w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej* z 20 listopada 1963 r.¹⁶ – w *Międzynarodowej konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej* z 21 grudnia 1969 r.¹⁷; *Deklaracja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet* z dnia 7 listopada 1967 r.¹⁸ – w *Konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet* z dnia 18 grudnia 1979 r.¹⁹

Fakt, że od uchwalenia *Deklaracji w sprawie likwidacji wszystkich form nietolerancji i dyskryminacji ze względu na religię lub wierzenia* upłynęło już ponad trzydzieści lat, pośrednio wskazuje na trudności, jakie wspólnota międzynarodowa ma z uzgodnieniem treści traktatu chroniącego wolność religijną – ewidentnie i na szeroką skalę naruszaną.

---

¹³ *Międzynarodowy pakt praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych* z 16 grudnia 1966 r., *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, General Assembly res. 2200 A (XXI); Dz. U. 1977, nr 38, poz. 169, w: *Human Rights*, s. 7–18. *Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych* z 16 grudnia 1966 r.

¹⁴ *Declaration of the Rights of the Child*, General Assembly res. 1386 (XIV), w: *Human Rights*, s. 366–368.

¹⁵ *Convention on the Rights of the Child*, General Assembly res. 44/25; Dz. U. 1991, nr 120, poz. 526.

¹⁶ *United Nations Declaration on the Elimination of all Forms of Racial Discrimination*, General Assembly res. 1904 (XVIII), w: *Human Rights*, s. 52–56.

¹⁷ *International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination*, General Assembly res. 2106 A (XX), Dz. U. 1969, nr 25, poz. 187, w: *Human Rights*, s. 56–69.

¹⁸ *Declaration on the Elimination of Discrimination against Women*, General Assembly res. 2263 (XXII), w: *Human Rights*, s. 108–112.

¹⁹ *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women*, General Assembly res. 34/180, Dz. U. 1982, nr 10, poz. 71, w: *Human Rights*, s. 112–125.

II. Treść prawa do wolności religijnej

1. Treść podstawowa

Zasadniczą treść prawa do wolności religijnej, jako prawa człowieka, wyznacza od ponad sześćdziesięciu lat art. 18 *Powszechnej deklaracji praw człowieka*:

Artykuł 18

Każdy ma prawo do wolności²⁰ myśli, sumienia i religii; prawo to obejmuje swobodę zmiany wyznania lub wiary oraz swobodę głoszenia swego wyznania lub wiary bądź indywidualnie, bądź wspólnie z innymi ludźmi, publicznie i prywatnie, poprzez nauczanie, praktykowanie, uprawianie kultu i przestrzeganie obyczajów.

Article 18

Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion; this right includes freedom to change his religion or belief, and freedom, either alone or in community with others and in public or private, to manifest his religion or belief in teaching, practice, worship and observance.

Za tymi postanowieniami podąża na płaszczyźnie uniwersalnej art. 18 *Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych*:

Artykuł 18

1. Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania. Prawo to obejmuje wolność posiadania lub przyjmowania wyznania lub przekonań według własnego wyboru oraz do uzewnętrzniania indywidualnie czy wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swjej religii lub przekonań przez uprawianie kultu, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie.

Article 18

1. Everyone shall have the right to freedom of thought, conscience and religion. This right shall include freedom to have or to adopt a religion or belief of his choice, and freedom, either individually or in community with others and in public or private, to manifest his religion or belief in worship, observance, practice and teaching.

2. Nikt nie może podlegać przymusowi, który stanowiłby zamach na jego wolność posiadania lub przyjmowania wyznania albo przekonań według własnego wyboru.

2. No one shall be subject to coercion which would impair his freedom to have or to adopt a religion or belief of his choice.

3. Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie

3. Freedom to manifest one's religion or beliefs may be subject only to such limi-

---

²⁰ Podkreślenia wewnątrz cytatów pochodzą od autora opracowania.

takim ograniczeniu, które są przewidziane przez ustawę i są konieczne dla ochrony bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności publicznej albo podstawowych praw i wolności innych osób.

4. Państwa-Strony niniejszego Paktu zobowiązują się do poszanowania wolności rodziców lub, w odpowiednich przypadkach, opiekunów prawnych do zapewnienia swym dzieciom wychowania religijnego i moralnego zgodnie z własnymi przekonaniami.

tations as are prescribed by law and are necessary to protect public safety, order, health, or morals or the fundamental rights and freedoms of others.

4. The States Parties to the present Covenant undertake to have respect for the liberty of parents and, when applicable, legal guardians to ensure the religious and moral education of their children in conformity with their own convictions.

Standard z art. 18 ust. 4 stanowi dookreślenie standardu sformułowanego w art. 26 ust. 2 i 3 *Powszechnej deklaracji praw człowieka*, dotyczącego prawa do nauki:

Artykuł 26

2. Celem nauczania jest pełny rozwój osobowości ludzkiej i ugruntowanie poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności. Krzewi ono zrozumienie, tolerancję i przyjaźń między wszystkimi narodami, grupami rasowymi lub religijnymi; popiera działalność Organizacji Narodów Zjednoczonych zmierzającą do utrzymania pokoju.

3. Rodzice mają prawo pierwszeństwa w wyborze nauczania, które ma być dane ich dzieciom.

Article 26

2. Education shall be directed to the full development of the human personality and to the strengthening of respect for human rights and fundamental freedoms. It shall promote understanding, tolerance and friendship among all nations, racial or religious groups, and shall further the activities of the United Nations for the maintenance of peace.

3. Parents have a prior right to choose the kind of education that shall be given to their children.

W wymiarze regionalnym *Europejska konwencja praw człowieka* z 1950 r. sformułowana znacznie wcześniej niż *Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych* z 1966 r., stanowi:

Artykuł 9 – Wolność myśli, sumienia i wyznania

Article 9 – Freedom of thought, conscience and religion

1. Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne.

1. Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion; this right includes freedom to change his religion or belief and freedom, either alone or in community with others and in public or private, to manifest his religion or belief, in worship, teaching, practice and observance.

2. Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób.

2. Freedom to manifest one's religion or beliefs shall be subject only to such limitations as are prescribed by law and are necessary in a democratic society in the interests of public safety, for the protection of public order, health or morals, or for the protection of the rights and freedoms of others.

Standardowi zawartemu w art. 18 ust. 4 *Międzynarodowego paktu praw osobistych i politycznych* odpowiada standard sformułowany w art. 2 (dotyczącym prawa do nauki) *Protokołu dodatkowego do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności* z dnia 20 marca 1952 r., zwanego także *Protokołem dodatkowym nr 1*²¹:

Artykuł 2 – Prawo do nauki

Nikt nie może być pozbawiony prawa do nauki. Wykonując swoje funkcje w dziedzinie wychowania i nauczania, Państwo uznaje prawo rodziców do zapewnienia tego wychowania i nauczania zgodnie z ich własnymi przekonaniami religijnymi i filozoficznymi.

Article 2 – Right to education

No person shall be denied the right to education. In the exercise of any functions which it assumes in relation to education and to teaching, the State shall respect the right of parents to ensure such education and teaching in conformity with their own religious and philosophical convictions.

W *Karcie praw podstawowych Unii Europejskiej* z 2000 r. podstawowe sformułowanie standardu ochrony wolności religijnej znalazło się w art. 10:

²¹ *European Treaty Series*, No. 009; Dz. U. 1994, nr 67, poz. 287. Na temat kontrowersji wokół art. 2 *Protokołu dodatkowego nr 1* i art. 9 samej *Europejskiej konwencji praw człowieka* zob. M. PIECHOWIAK, *Negatywna wolność religijna i przekonania sekularystyczne w świetle sprawy Lautsi przeciwko Włochom*, „Przegląd Sejmowy” 19 (2011), nr 5 (106), s. 37–68.

Artykuł 10 – Wolność myśli, sumienia i religii

1. Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii. Prawo to obejmuje wolność zmiany religii lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania, indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub przekonań poprzez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i uczestniczenie w obrzędach.

2. Uznaje się prawo do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem, zgodnie z ustawami krajowymi regulującymi korzystanie z tego prawa.

Article 10 – Freedom of thought, conscience and religion

1. Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion. This right includes freedom to change religion or belief and freedom, either alone or in community with others and in public or in private, to manifest religion or belief, in worship, teaching, practice and observance.

2. The right to conscientious objection is recognised, in accordance with the national laws governing the exercise of this right.

Odpowiednikiem art. 18 ust. 4 *Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych* oraz art. 2 *Protokołu dodatkowego nr 1 do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka* jest art. 14 ust. 3 *Karty praw podstawowych UE*:

Artykuł 14 – Prawo do nauki

3. Wolność tworzenia placówek edukacyjnych z właściwym poszanowaniem zasad demokratycznych i prawo rodziców do zapewnienia wychowania i nauczania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami religijnymi, filozoficznymi i pedagogicznymi są szanowane, zgodnie z ustawami krajowymi regulującymi korzystanie z tej wolności i tego prawa.

Article 14 – Right to education

3. The freedom to found educational establishments with due respect for democratic principles and the right of parents to ensure the education and teaching of their children in conformity with their religious, philosophical and pedagogical convictions shall be respected, in accordance with the national laws governing the exercise of such freedom and right.

2. Dookreślenie treści standardu ochrony

2.1. Klauzule limitacyjne i derogacyjne – szczególność wolności religijnej

2.1.1. Klauzule limitacyjne

W art. 18 ust. 3 *Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych* oraz w art. 9 ust. 2 *Europejskiej konwencji praw człowieka* znała-

zły się klauzule limitacyjne dookreślające treść wolności religijnej w konkretnych sytuacjach, ze względu na ochronę innych wartości. Podkreślić trzeba, że klauzule te dotyczą jedynie aspektu zewnętrznego – uzewnętrzniania przekonań religijnych, a nie wewnętrznego.

Odmienny sposób regulacji tego typu dookreślenia został przyjęty w *Powszechnej deklaracji praw człowieka* i w *Karcie Praw Podstawowych UE*, których artykuły dotyczące wolności religijnej nie zawierają klauzul limitacyjnych. Postanowienia określające zasady ograniczenia swobody uzewnętrzniania religii, obejmujące nie tylko problematykę regulowaną klauzulami limitacyjnymi, ale także klauzulami derogacyjnymi, znalazły się w artykułach dotyczących wszystkich praw ujętych w tych dokumentach. W przypadku *Powszechnej deklaracji praw człowieka* jest to art. 29 ust. 2:

Artykuł 29

2. W korzystaniu ze swych praw i wolności każdy podlega jedynie takim ograniczeniom, które są ustalone przez prawo, wyłącznie w celu zapewnienia odpowiedniego uznania i poszanowania praw i wolności innych oraz w celu uczynienia zadość słusznym wymogom moralności, porządku publicznego i powszechnego dobrobytu w społeczeństwie demokratycznym.

Article 29

2. *In the exercise of his rights and freedoms, everyone shall be subject only to such limitations as are determined by law solely for the purpose of securing due recognition and respect for the rights and freedoms of others and of meeting the just requirements of morality, public order and the general welfare in a democratic society.*

W *Karcie praw podstawowych UE* odpowiada mu art. 52 ust. 1:

Artykuł 52

Zakres i wykładnia praw i zasad

1. Wszelkie ograniczenia w korzystaniu z praw i wolności uznanych w niniejszej Karcie muszą być przewidziane ustawą i szanować istotę tych praw i wolności. Z zastrzeżeniem zasady proporcjonalności, ograniczenia mogą być wprowadzone wyłącznie wtedy, gdy są konieczne i rzeczywiście odpowiadają celom interesu ogólnego uznawanym przez Unię lub potrzebom ochrony praw i wolności innych osób.

Article 52

Scope and interpretation of rights and principles

1. *Any limitation on the exercise of the rights and freedoms recognised by this Charter must be provided for by law and respect the essence of those rights and freedoms. Subject to the principle of proportionality, limitations may be made only if they are necessary and genuinely meet objectives of general interest recognized by the Union or the need to protect the rights and freedoms of others.*

Dołączanie klauzul limitacyjnych do poszczególnych artykułów jest rozwiązaniem bardziej jurydycznym niż ogólne uregulowanie tych kwestii. Kwestia dookreślenia treści praw poprzez klauzule limitacyjnej jest sprawą niezwyklej doniosłości dla ochrony praw człowieka – klauzula zbyt szeroka, pozwalająca na daleko idącą ingerencję w swobodę jednostki czy grupy społecznej, może prowadzić praktycznie do braku ochrony danego prawa lub znacznego osłabienia tej ochrony (np. odesłanie w klauzuli limitacyjnej do ustawodawstwa zwykłego danego państwa prowadzi faktycznie do przesunięcia ochrony z poziomu konstytucyjnego na poziom ustawodawstwa zwykłego²²).

Dołączanie klauzul limitacyjnych do poszczególnych postanowień chroniących poszczególnych praw pozwala w sposób jasny zawęzić ich stosowanie, a tym samym – ograniczając sferę arbitralności stosującego prawo – wzmocnić ochronę podmiotu praw. Np. w przypadku *Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych* oraz *Europejskiej konwencji praw człowieka* wprost i jednoznacznie powiedziane jest, że klauzula limitacyjna dotyczy jedynie aspektu zewnętrznego wolności religijnej; w przypadku *Powszechnej deklaracji praw człowieka* i *Karty praw podstawowych* takiej jednoznaczności brak. Dołączanie klauzul limitacyjnych do poszczególnych praw ma także jeszcze jedną dużą zaletę – pozwala na różnicowanie regulacji zależnie od prawa wchodzącego w grę. Analiza tych różnic pozwala wyciągać wnioski dotyczące relacji między poszczególnymi prawami.

Wyjątkowość wolności religijnej jest szczególnie jasno widoczna przy porównaniu klauzul limitacyjnych zawartych w art. 18 ust. 3 *Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych* i w art. 9 ust. 2 *Europejskiej konwencji praw człowieka*, z klauzulami limitacyjnymi dołączonymi w tych traktatach do postanowień dotyczących ochrony wolności przekonań innych niż religijne.

Standard ochrony wolności przekonań (poglądów) sformułowany w *Międzynarodowym pakcie praw obywatelskich i politycznych* przedstawia się następująco:

---

²² Na temat problemów z klauzulami limitacyjnymi w Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 r. zob. M. PIECHOWIAK, *Kształtowanie nowego systemu ochrony podstawowych praw i wolności obywatelskich w Polsce. Uwagi krytyczne o przyjętych zasadach*, w: M. GULCZYŃSKI I IN. (red.), *Prawo w okresie przemian ustrojowych w Polsce. Z badań Instytutu Nauk Prawnych PAN*, Warszawa 1995, s. 95–97; TENŻE, *Regulacja nie wolna od wad. Konstytucja – klauzule ograniczające prawa człowieka*, „Rzeczpospolita” z 15 maja 1997 r., s. 18.

Artykuł 19

1. Każdy człowiek ma prawo do posiadania bez przeszkód własnych poglądów.

2. Każdy człowiek ma prawo do swobodnego wyrażania opinii; prawo to obejmuje swobodę poszukiwania, otrzymywania i rozpowszechniania wszelkich informacji i poglądów, bez względu na granice państwowe, ustnie, pismem lub drukiem, w postaci dzieła sztuki bądź w jakikolwiek inny sposób według własnego wyboru.

3. Realizacja praw przewidzianych w ustępie 2 niniejszego artykułu pociąga za sobą specjalne obowiązki i specjalną odpowiedzialność. Może ona w konsekwencji podlegać pewnym ograniczeniom, które powinny być jednak wyraźnie przewidziane przez ustawę i które są niezbędne w celu:

- a) poszanowania praw i dobrego imienia innych;
- b) ochrony bezpieczeństwa państwowego lub porządku publicznego albo zdrowia lub moralności publicznej.

Article 19

1. Everyone shall have the right to hold opinions without interference.

2. Everyone shall have the right to freedom of expression; this right shall include freedom to seek, receive and impart information and ideas of all kinds, regardless of frontiers, either orally, in writing or in print, in the form of art, or through any other media of his choice.

3. The exercise of the rights provided for in paragraph 2 of this article carries with it special duties and responsibilities. It may therefore be subject to certain restrictions, but these shall only be such as are provided by law and are necessary:

- (a) For respect of the rights or reputations of others;
- (b) For the protection of national security or of public order (order public), or of public health or morals.

W analogicznej materii *Europejska konwencja praw człowieka* stanowi:

Artykuł 10 – Wolność wyrażania opinii

1. Każdy ma prawo do wolności wyrażania opinii. Prawo to obejmuje wolność posiadania poglądów oraz otrzymywania i przekazywania informacji i idei bez ingerencji władz publicznych i bez względu na granice państwowe. Niniejszy przepis nie wyklucza prawa Państw do poddania procedurze zezwoleń przedsiębiorstw radiowych, telewizyjnych lub kinematograficznych.

Article 10 – Freedom of expression

1. Everyone has the right to freedom of expression. This right shall include freedom to hold opinions and to receive and impart information and ideas without interference by public authority and regardless of frontiers. This article shall not prevent States from requiring the licensing of broadcasting, television or cinema enterprises.

2. Korzystanie z tych wolności pociągających za sobą obowiązki i odpowiedzialność może podlegać takim wymogom formalnym, warunkom, ograniczeniom i sankcjom, jakie są przewidziane przez ustawę i niezbędne w społeczeństwie demokratycznym w interesie bezpieczeństwa państwowego, integralności terytorialnej lub bezpieczeństwa publicznego ze względu na konieczność zapobieżenia zakłóceniu porządku lub przestępstwu, z uwagi na ochronę zdrowia i moralności, ochronę dobrego imienia i praw innych osób oraz ze względu na zapobieżenie ujawnieniu informacji poufnych lub na zagwarantowanie powagi i bezstronności władzy sądowej.

2. *The exercise of these freedoms, since it carries with it duties and responsibilities, may be subject to such formalities, conditions, restrictions or penalties as are prescribed by law and are necessary in a democratic society, in the interests of national security, territorial integrity or public safety, for the prevention of disorder or crime, for the protection of health or morals, for the protection of the reputation or rights of others, for preventing the disclosure of information received in confidence, or for maintaining the authority and impartiality of the judiciary.*

W przypadku wolności uzewnętrznia poglądów innych niż religijne (światopoglądowe) mowa jest o szczególnych obowiązkach i szczególnej odpowiedzialności – tak w *Międzynarodowym pakcie praw obywatelskich i politycznych*; czy po prostu o obowiązkach i odpowiedzialności – tak wcześniejsza od paktu *Europejska konwencja praw człowieka*. Analogicznych formuł brak jest w klauzulach limitacyjnych dotyczących wolności religijnej – zatem standard dopuszcza większą ingerencję – w imię (szczególnych) obowiązków i odpowiedzialności, przy korzystaniu z wolności poglądów. Klauzula limitacyjna z *Europejskiej konwencji praw człowieka* wskazuje także na więcej tzw. prawowitych celów dopuszczalnego ograniczania – obok tych wskazanych w art. 9 ust. 2 i art. 10 ust. 2 wylicza także wprost zapobieżenie zakłóceniu porządku lub przestępstwu, ochronę dobrego imienia, zapobieżenie ujawnieniu informacji poufnych, zagwarantowanie powagi i bezstronności władzy sadowniczej. W przypadku celów prawowitych, które wyliczane są taksatywnie, im więcej celów jest wskazywanych, tym szersza ingerencja w sferę wolności jest dopuszczana. Mówiąc krótko, w perspektywie analizowanych przepisów podmiotowi wolności religijnej więcej wolno, niż wyrażającemu poglądy, o których mówi art. 10. Zatem wnioskować można, że wolność religijna, wraz z powiązanymi z nią przekonaniem, chroni aspekt osoby ludzkiej istotniejszy od tego, który chronią postanowienia dotyczące wolności uzewnętrzniania poglądów²³.

²³ Por. art. 31 ust. 3 Konstytucji RP, gdzie klauzula limitacyjna obejmuje jako cel prawowity ochronę środowiska – nie wskazywaną nigdzie w traktatach chroniących prawa człowieka jako jeden z celów prawowitych.

2.1.2. Klauzule derogacyjne

Dookreślenie treści wolności religijnej w konkretnym przypadku dokonywane jest także w klauzulach derogacyjnych dotyczących sytuacji wyjątkowych. Jak wyżej wspomniano, postanowienia tego typu nie zostały wydzielone w odrębnych przepisach ani w *Powszechnej deklaracji praw człowieka*, ani w *Karcie praw podstawowych UE*. Postanowienia tego typu są wyraźnie wydzielone tak w *Międzynarodowym pakcie praw obywatelskich i politycznych*, jak i w *Europejskiej konwencji praw człowieka*.

Klauzula derogacyjna zawarta w *Europejskiej konwencji praw człowieka* nie wskazuje wprost na wolność religijną jako na prawo niederogowalne; art. 15 tej konwencji stanowi między innymi:

Artykuł 15 – Uchylenie stosowania zobowiązań w stanie niebezpieczeństwa publicznego

1. W przypadku wojny lub innego niebezpieczeństwa publicznego zagrażającego życiu narodu, każda z Wysokich Układających się Stron może podjąć środki uchylające stosowanie zobowiązań wynikających z niniejszej Konwencji w zakresie ściśle odpowiadającym wymogom sytuacji, pod warunkiem, że środki te nie są sprzeczne z innymi zobowiązaniami wynikającymi z prawa międzynarodowego.

2. Na podstawie powyższego przepisu nie można uchylić zobowiązań wynikających z Artykułu 2 [prawo do życia], z wyjątkiem przypadków śmierci będących wynikiem zgodnych z prawem działań wojennych oraz zobowiązań zawartych w Artykułach 3 [zakaz tortur], 4 (ustęp 1) [zakaz niewolnictwa i poddaństwa] i 7 [zakaz karania bez podstawy prawnej].

Article 15 – Derogation in time of emergency

1. In time of war or other public emergency threatening the life of the nation any High Contracting Party may take measures derogating from its obligations under this Convention to the extent strictly required by the exigencies of the situation, provided that such measures are not inconsistent with its other obligations under international law.

2. No derogation from Article 2, except in respect of deaths resulting from lawful acts of war, or from Articles 3, 4 (paragraph 1) and 7 shall be made under this provision.

Wolność religijna znalazła się wprost w wyliczeniu zawartym w art. 4 *Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych*, który m.in. stanowi:

Artykuł 4

1. W przypadku gdy wyjątkowe niebezpieczeństwo publiczne zagraża istnieniu narodu i zostało ono urzędowo ogłoszone, Państwa-Strony niniejszego Paktu mogą podjąć kroki mające na celu zawieszenie stosowania zobowiązań wynikających z niniejszego Paktu w zakresie ściśle odpowiadającym wymogom sytuacji, pod warunkiem, że kroki te nie są sprzeczne z innymi ich zobowiązaniami wynikającymi z prawa międzynarodowego i nie pociągają za sobą dyskryminacji wyłącznie z powodu rasy, koloru skóry, płci, języka, religii lub pochodzenia społecznego.

2. Powyższe postanowienie nie upoważnia do zawieszenia stosowania postanowień artykułów 6 [prawo do życia], 7 [zakaz tortur], 8 (ustępy 1 i 2) [zakaz niewolnictwa i poddaństwa], 11 [zakaz więzienia z długi], 15 [zakaz retroaktywności w prawie karnym], 16 [prawo do podmiotowości prawnej] i 18 [wolność myśli, sumienia i religii].

Article 4

1. *In time of public emergency which threatens the life of the nation and the existence of which is officially proclaimed, the States Parties to the present Covenant may take measures derogating from their obligations under the present Covenant to the extent strictly required by the exigencies of the situation, provided that such measures are not inconsistent with their other obligations under international law and do not involve discrimination solely on the ground of race, colour, sex, language, religion or social origin.*

2. *No derogation from articles 6, 7, 8 (paragraphs 1 and 2), 11, 15, 16 and 18 may be made under this provision.*

O ile wyliczenie celów prawowitych w klauzulach limitacyjnych jest wyliczeniem taksatywnym, o tyle w przypadku klauzul derogacyjnych katalog praw niederogowalnych uznawany jest za otwarty; za niederogowalne – choć nie zostało wprost wskazane – uważa np. także prawo do zawarcia związku małżeńskiego.

Prawa niederogowalne uznaje się za należące do tzw. nienaruszalnego rdzenia czy jądra (*core*) praw człowieka. Na szczególną pozycję wolności religijnej jako prawa niederogowalnego zwraca uwagę Komitet Praw Człowieka w punkcie 1 sformułowanych przez siebie *Uwag ogólnych* do art. 18 *Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych*²⁴.

²⁴ *General comment No. 22: Article 18 (Freedom of thought, conscience or religion)*, Forty eighth session (1993), w: *Compilation of General Comments and General Recommendations Adopted by Human Rights Treaty Bodies*, United Nations, Human Rights Instruments, HRI/GEN/1/Rev.7, 12 May 2004, s. 155–158.

2.2. Zakaz nadużywania praw i wolności

Elementami bardzo istotnymi dla interpretacji postanowień instrumentów prawnych chroniących prawa człowieka, w sposób istotny dookreślającymi treść poszczególnych praw, jest zakaz nadużywania praw – dotyczący relacji między postanowieniami danego instrumentu ochrony praw człowieka, oraz postanowienia nakazujące uwzględniania (i wypełniania) innych podjętych zobowiązań dotyczących ochrony praw człowieka.

Na zagadnienie to zwraca wprost uwagę motyw 5 preambuły *Deklaracji w sprawie eliminacji wszystkich form nietolerancji i dyskryminacji ze względu na religię lub wiarę* – powołanej w tytułowej *Rezolucji*:

Zważywszy, że rzeczą istotną jest promowanie zrozumienia, tolerancji i szacunku w sprawach związanych z wolnością religii i wiary, i zapewnienie, że nie jest dopuszczalne używanie religii lub wiary dla celów niezgodnych z Kartą Narodów Zjednoczonych, innych relevantnych instrumentów Narodów Zjednoczonych, i z celami i z zasadami niniejszej Deklaracji

Considering that it is essential to promote understanding, tolerance and respect in matters relating to freedom of religion and belief and to ensure that the use of religion or belief for ends inconsistent with the Charter of the United Nations, other relevant instruments of the United Nations and the purposes and principles of the present Declaration is inadmissible

Zakaz nadużywania postanowień chroniących prawa człowieka został wyraźnie sformułowany w art. 30 *Powszechnej deklaracji praw człowieka*:

Artykuł 30

Żadne z postanowień niniejszej Deklaracji nie może być interpretowane jako przyznające któremukolwiek Państwu, grupie lub osobie prawa do podjęcia działania, lub dokonania aktu, zmierzającego do zniweczenia praw lub wolności uznanych w niniejszej deklaracji.

Article 30

Nothing in this Declaration may be interpreted as implying for any State, group or person any right to engage in any activity or to perform any act aimed at the destruction of any of the rights and freedoms set forth herein.

Analogiczny zakaz znalazł się w art. 5 ust. 1 *Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych*:

Artykuł 5

1. Żadne z postanowień niniejszego Paktu nie może być interpretowane jako

Article 5

1. Nothing in the present Covenant may be interpreted as implying for any State,

przyznanie któremukolwiek Państwu, grupie lub osobie prawa do podjęcia działania, lub dokonania aktu, zmierzającego do zniweczenia praw lub wolności uznanych w niniejszym Pakcie lub do ich ograniczenia w większym stopniu niż to przewiduje niniejszy Pakt.

group or person any right to engage in any activity or perform any act aimed at the destruction of any of the rights and freedoms recognized herein or at their limitation to a greater extent than is provided for in the present Covenant.

oraz w art. 17 *Europejskiej konwencji praw człowieka*:

Artykuł 17 – Zakaz nadużycia praw
 Żadne z postanowień niniejszej Konwencji nie może być interpretowane jako przyznanie jakiemukolwiek Państwu, grupie lub osobie prawa do podjęcia działań lub dokonania aktu zmierzającego do zniweczenia praw i wolności wymienionych w niniejszej Konwencji, albo ich ograniczenia w większym stopniu, niż to przewiduje Konwencja.

Article 17 – Prohibition of abuse of rights
Nothing in this Convention may be interpreted as implying for any State, group or person any right to engage in any activity or perform any act aimed at the destruction of any of the rights and freedoms set forth herein or at their limitation to a greater extent than is provided for in the Convention.

Elementem doprecyzowującym zakaz nadużywania przepisów *Europejskiej konwencji praw człowieka* jest zakaz sformułowany w art. 18:

Artykuł 18 – Granice stosowania ograniczeń praw
 Ograniczenia praw i wolności, na które zezwala niniejsza Konwencja, nie będą stosowane w innych celach, niż te, dla których je wprowadzono.

Article 18 – Limitation on use of restrictions on rights
The restrictions permitted under this Convention to the said rights and freedoms shall not be applied for any purpose other than those for which they have been prescribed.

Wyraźny zakaz „nadużycia praw” znalazł się także w art. 54 *Karty praw podstawowych UE*:

Artykuł 54
 Zakaz nadużycia praw
 Żadne z postanowień niniejszej Karty nie może być interpretowane jako przyznające prawo do podejmowania jakiegokolwiek działalności lub dokonywania jakiegokolwiek czynu zmierzającego do

Article 54
Prohibition of abuse of rights
Nothing in this Charter shall be interpreted as implying any right to engage in any activity or to perform any act aimed at the destruction of any of the rights and freedoms recognised in this

zniweczenia praw i wolności uznanych w niniejszej Karcie lub ich ograniczenia w większym stopniu, aniżeli jest to przewidziane w niniejszej Karcie.

Charter or at their limitation to a greater extent than is provided for herein.

2.3. Stosunek do innych zobowiązań

Przyglądając się regulacjom dotyczącym stosunku do zobowiązań innych niż oparte na danym instrumencie, dostrzec można, że kolejne instrumenty stanowią kontynuację wcześniejszych i zakładana jest spójność podejmowanych zobowiązań. Najskromniejsza formuła znalazła się w art. 29 *Powszechnej deklaracji praw człowieka*:

Artykuł 29

3. Niniejsze prawa i wolności nie mogą w żadnym wypadku być wykorzystane w sposób sprzeczny z celami i zasadami Organizacji Narodów Zjednoczonych.

Article 29

3. These rights and freedoms may in no case be exercised contrary to the purposes and principles of the United Nations.

Art. 5 ust. 2. Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych:

Artykuł 5

2. Żadne z podstawowych praw człowieka uznanych lub istniejących w którymkolwiek z Państw-Stron niniejszego Paktu z mocy ustaw, umów, zgodnie z zarządzeniami lub zwyczajem, nie będzie w jakikolwiek sposób ograniczone ani uchylone pod pretekstem, że niniejszy Pakt nie uznaje takich praw lub że uznaje je w większym zakresie.

Article 5

2. There shall be no restriction upon or derogation from any of the fundamental human rights recognized or existing in any State Party to the present Covenant pursuant to law, conventions, regulations or custom on the pretext that the present Covenant does not recognize such rights or that it recognizes them to a lesser extent.

Bardzo rozbudowane są postanowienia zawarte w art. 52 *Karty praw podstawowych UE*, co nie dziwi, zważywszy, że celem jej było nie tyle ustanowienie nowych standardów, co uczynienie „bardziej widocznymi” standardów już obowiązujących²⁵, stąd interpretacja jej postanowień jest w zasadniczy sposób uwarunkowana innymi instrumentami ochrony praw człowieka:

²⁵ Zob. M. PIECHOWIAK, *Aksjologiczne podstawy Karty praw podstawowych Unii Europejskiej*, „Studia Prawnicze” 2003, nr 1 (155), s. 7.

Artykuł 52

Zakres i wykładnia praw i zasad

2. Prawa uznane w niniejszej Karcie, które są przedmiotem postanowień Traktatów, są wykonywane na warunkach i w granicach w nich określonych.

3. W zakresie, w jakim niniejsza Karta zawiera prawa, które odpowiadają prawom zagwarantowanym w europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, ich znaczenie i zakres są takie same jak praw przyznanych przez tę konwencję. Niniejsze postanowienie nie stanowi przeszkody, aby prawo Unii przyznawało szerszą ochronę.

4. W zakresie, w jakim niniejsza Karta uznaje prawa podstawowe wynikające ze wspólnych tradycji konstytucyjnych Państw Członkowskich, prawa te interpretuje się zgodnie z tymi tradycjami.

6. Ustawodawstwa i praktyki krajowe uwzględnia się w pełni, jak przewiduje to niniejsza Karta.

7. Wyjaśnienia sporządzone w celu wskazania wykładni niniejszej Karty są należycie uwzględniane przez sądy Unii i Państw Członkowskich.

Article 52

Scope and interpretation of rights and principles

2. *Rights recognised by this Charter for which provision is made in the Treaties shall be exercised under the conditions and within the limits defined by those Treaties.*

3. *In so far as this Charter contains rights which correspond to rights guaranteed by the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the meaning and scope of those rights shall be the same as those laid down by the said Convention. This provision shall not prevent Union law providing more extensive protection.*

4. *In so far as this Charter recognises fundamental rights as they result from the constitutional traditions common to the Member States, those rights shall be interpreted in harmony with those traditions.*

6. *Full account shall be taken of national laws and practices as specified in this Charter.*

7. *The explanations drawn up as a way of providing guidance in the interpretation of this Charter shall be given due regard by the courts of the Union and of the Member States.*

Ogólne dookreślenie standardów na poziomie Unii dokonywane jest przez art. 53 *Karty praw podstawowych UE*:

Artykuł 53 – Poziom ochrony

Żadne z postanowień niniejszej Karty nie będzie interpretowane jako ograni-

Article 53 – Level of protection

Nothing in this Charter shall be interpreted as restricting or adversely affect-

czające lub naruszające prawa człowieka i podstawowe wolności uznane, we właściwych im obszarach zastosowania, przez prawo Unii i prawo międzynarodowe oraz konwencje międzynarodowe, których Unia lub wszystkie Państwa Członkowskie są stronami, w szczególności przez Europejską Konwencję o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności oraz przez konstytucje Państw Członkowskich.

ing human rights and fundamental freedoms as recognised, in their respective fields of application, by Union law and international law and by international agreements to which the Union or all the Member States are party, including the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, and by the Member States' constitutions.

Traktatem chroniącym prawa człowieka, którego stroną są wszystkie państwa Unii Europejskiej, jest – obok *Europejskiej konwencji praw człowieka* – także *Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych*. Należy także uznać, że artykuł ten – wskazując ogólnie na prawo międzynarodowe – odsyła również do *Powszechnej deklaracji praw człowieka* oraz *Deklaracji o wolności religijnej* jako „prawa miękkiego”.

2.4. Integralność praw człowieka

Branie pod uwagę klauzul limitacyjnych i derogacyjnych, zakazu nadużywania praw, nakazu brania pod uwagę innych zobowiązań służy realizacji fundamentalnego dla ochrony praw człowieka postulatu integralnego traktowania wszystkich praw jako wynikających z jednej godności podmiotu praw – można powiedzieć, że w ochronie praw człowieka nie chodzi o ochronę praw czy wartości określonych w standardach, ale chodzi o ochronę człowieka, a ta wymaga starannego poszukiwania balansu między realizacją wartości określonych poszczególnymi typami praw, poszczególnymi prawami, czy też balansu między prawami różnych podmiotów. Ochrona celów prawowitych wskazanych w klauzulach limitacyjnych, i to celów mających charakter zbiorowy, jak np. bezpieczeństwo narodowe, porządek publiczny, zdrowie publiczne czy moralność publiczna, może być z powodzeniem traktowana jako ochrona pewnego typu praw człowieka lub choćby warunków realizacji praw człowieka – na uwadze trzeba mieć przede wszystkim art. 28 *Powszechnej deklaracji praw człowieka*, uznawany za formułujący podstawy całej rodziny praw człowieka – praw solidarnościowych:

Artykuł 28

Każdy ma prawo do porządku społecznego i międzynarodowego, w którym prawa i wolności wskazane w niniejszej Deklaracji będą w pełni urzeczywistnione.

Article 28

Everyone is entitled to a social and international order in which the rights and freedoms set forth in this Declaration can be fully realized.

Postulat interpretacji postanowień instrumentów ochrony praw człowieka uwzględniającej integralność wszystkich praw człowieka i ich ochrony, mającą swoją aksjologiczną podstawę w godności będącej źródłem wszystkich praw człowieka (także tych o charakterze zbiorowym), jest zbieżny z postulatem spójnej interpretacji prawa (spójnej także z punktu widzenia aksjologicznego).

Powiązanie praw chronionych *Międzynarodowymi paktami praw człowieka* z 1966 r. uwyraźnione jest czytelnie w preambułach tych paktów. *Międzynarodowy pakt praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych* z 16 grudnia 1966 r. podkreśla powiązanie praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych z prawami osobistymi i politycznymi:

zgodnie z Powszechną Deklaracją Praw Człowieka ideał wolnej istoty ludzkiej wyzwolonej od lęku i niedostatku może być osiągnięty tylko wówczas, kiedy zostaną stworzone warunki zapewniające każdemu korzystanie z praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych oraz z praw obywatelskich i politycznych,

in accordance with the Universal Declaration of Human Rights, the ideal of free human beings enjoying freedom from fear and want can only be achieved if conditions are created whereby everyone may enjoy his economic, social and cultural rights, as well as his civil and political rights

Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych, powiązanie praw osobistych i politycznych z prawami gospodarczymi, społecznymi i kulturalnymi:

zgodnie z Powszechną Deklaracją Praw Człowieka, ideał wolnej istoty ludzkiej korzystającej z wolności obywatelskiej i politycznej oraz wyzwolonej od lęku i niedostatku może być osiągnięty tylko wówczas, kiedy zostaną stworzone warunki zapewniające każdemu korzystanie z praw obywatelskich i politycznych oraz gospodarczych, społecznych i kulturalnych

in accordance with the Universal Declaration of Human Rights, the ideal of free human beings enjoying civil and political freedom and freedom from fear and want can only be achieved if conditions are created whereby everyone may enjoy his civil and political rights, as well as his economic, social and cultural rights

W sposób jednoznaczny integralność praw człowieka została uznana w *Deklaracji wiedeńskiej* z 1993 r.²⁶, która w pkt I. 5, stanowi m.in.:

Wszystkie prawa człowieka są powszechne, niepodzielne i współzależne i powiązane ze sobą. Społeczność międzynarodowa musi traktować prawa człowieka całościowo w sprawiedliwy i równy sposób, na tej samej płaszczyźnie i z jednakową uwagą.

All human rights are universal, indivisible and interdependent and interrelated. The international community must treat human rights globally in a fair and equal manner, on the same footing, and with the same emphasis.

Stosowane powszechnie określenie „zakaz nadużycia praw” jest nieprecyzyjne. Ścisłej rzecz ujmując, chodzi o zakaz nadużywania postanowień danego instrumentu. Zakaz ten – podobnie jak nakaz brania pod uwagę innych zobowiązań dotyczących ochrony praw człowieka, oraz jak dyrektywy zawarte w klauzulach limitacyjnych czy derogacyjnych – służy dookreśleniu treści danego prawa. Podobnie ma się sprawa z określeniem „ograniczenie” stosowanym w klauzulach limitacyjnych. Zastosowanie klauzuli limitacyjnej służy dookreśleniu tego, co tu i teraz jest należne jako prawo człowieka. Mówiąc o ograniczaniu, mówi się o nie tyle o samym prawie jako wynikającym z przyrodzonej godności, co raczej o ograniczaniu jako elemencie procesu interpretacji aktu prawnego.

3. Postanowienie szczegółowe prawa pierwotnego Unii Europejskiej dotyczące religii

3.1. Religia wobec tradycji i kultury

Traktat z Lizbony (2007) art. 1 ust. 1 (a) wprowadził nowy, drugi motyw do preambuły *Traktatu o Unii Europejskiej*:

Inspirowani kulturowym, religijnym i humanistycznym dziedzictwem Europy, z którego wynikają powszechne wartości, stanowiące nienaruszalne i niezbywalne prawa człowieka, jak również wolność, demokracja, równość oraz państwo prawne

Drawing inspiration from the cultural, religious and humanist inheritance of Europe, from which have developed the universal values of the inviolable and inalienable rights of the human person, freedom, democracy, equality and the rule of law

---

²⁶ *Deklaracja Wiedeńska i Program Działania Światowej Konferencji Praw Człowieka. Wiedeń. Czerwiec 1993*, tł. C. Piechowiak, Poznań 1998; *World Conference on Human Rights: The Vienna Declaration and Programme of Action, June 1993*, New York 1993.

Godna zauważenia – zwłaszcza w kontekście sporów wokół preambuły *Karty praw podstawowych UE* (o czym szerzej niżej) – jest obecność uznania elementu religijnego na wcześniejszych etapach kształtowania się tego tekstu. W *Projekcie Traktatu ustanawiającego konstytucję dla Europy*²⁷ z lipca 2003 r. znalazło się stwierdzenie:

Czerpiąc inspirację z kulturowego, religijnego i humanistycznego dziedzictwa Europy, którego wartości, zawsze [ciągle] obecne w jej spuściznie, zakorzeniły w życiu społecznym uznanie centralnej roli człowieka oraz jego nienaruszalnych i niezbywalnych praw, a także poszanowanie prawa

Drawing inspiration from the cultural, religious and humanist inheritance of Europe, the values of which, still present in its heritage, have embedded within the life of society the central role of the human person and his or her inviolable and inalienable rights, and respect for law

I następnie w tekście samego – nieprzyjętego – *Traktatu ustanawiającego konstytucję dla Europy*²⁸:

Inspirowani kulturowym, religijnym i humanistycznym dziedzictwem Europy, z którego wynikają [wywodzą się] powszechne wartości, stanowiące nienaruszalne i niezbywalne prawa człowieka [osoby ludzkiej], jak również wolność, demokracja, równość oraz państwo prawne

Drawing inspiration from the cultural, religious and humanist inheritance of Europe, from which have developed the universal values of the inviolable and inalienable rights of the human person, democracy, equality, freedom and the rule of law

Traktat z Lizbony (2007) wprowadził także do *Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej* (dawniej: *Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską*) postanowienia nakazujące respektować zwyczaje związane z obyczajami religijnymi:

Artykuł 13
Przy formułowaniu i wykonywaniu polityki rolnej, rybołówstwa i transportu

Article 13
In formulating and implementing the Union's agriculture, fisheries, transport,

²⁷ *Projekt Traktatu ustanawiającego konstytucję dla Europy, Draft Treaty Establishing a Constitution for Europe*, The European Convention, CONV 850/03, 18-07-2003 (ostateczny tekst opracowany przez Konwent), także *Conference of the Representatives of the Governments of the Member States, CIG 50/03, 23-11-2003*, przekład za CONV 850/03 PL, s. 3

²⁸ *Traktat ustanawiający konstytucję dla Europy, 29-10-2004* (2004/C 310/3) *Treaty Establishing a Constitution for Europe, 29-10-2004*, „Official Journal” C 310/3.

Unii oraz jej polityk dotyczących rynku wewnętrznego, badań i rozwoju technologicznego oraz przestrzeni kosmicznej, Unia i Państwa Członkowskie w pełni uwzględniają wymagania w zakresie dobrostanu zwierząt jako istot zdolnych do odczuwania, przy równoczesnym przestrzeganiu przepisów prawnych i administracyjnych oraz zwyczajów Państw Członkowskich związanych w szczególności z obyczajami religijnymi, tradycjami kulturowymi i dziedzictwem regionalnym.

internal market, research and technological development and space policies, the Union and the Member States shall, since animals are sentient beings, pay full regard to the welfare requirements of animals, while respecting the legislative or administrative provisions and customs of the Member States relating in particular to religious rites, cultural traditions and regional heritage.

Brzmienie tego artykułu oparte było na przyjętym w *Traktacie z Amsterdamu* (1997), a dołączonym do *Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską, Protokole o ochronie i dobru zwierząt*, który m.in. stanowi:

Pragnąc zapewnić większą ochronę i lepsze poszanowanie dobrobytu zwierząt jako istot zdolnych do odczuwania, (...)

Desiring to ensure improved and respect for the welfare of animals as sentient beings, (...)

Przy formułowaniu i wykonywaniu wspólnotowej polityki rolnej i transportu oraz jej polityk dotyczących rynku wewnętrznego i badań, Wspólnota i Państwa Członkowskie w pełni uwzględniają wymagania w zakresie dobrobytu zwierząt, przy równoczesnym przestrzeganiu przepisów prawnych i administracyjnych oraz zwyczajów Państw Członkowskich związanych w szczególności z obyczajami religijnymi, tradycjami kulturowymi i dziedzictwem regionalnym.

*in formulating and implementing the Community's agricultural, transport, internal market and research policies, the Community and the Member States shall pay full regard to the welfare requirements of animals, while respecting the legislative or administrative provisions and customs of the Member States relating in particular to religious rites, cultural traditions and regional heritage*²⁹

²⁹ *Protocol on Protection and welfare of animals*, „Official Journal of the European Communities” C 340, 10.11.1997, s. 110. Sam art. 2 ust. 21 Traktatu z Lizbony stanowi: „Dodaje się artykuł 6b, który otrzymuje brzmienie postanowienia Protokołu w sprawie dobrobytu zwierząt; wyrazy «wspólnotowej polityki rolnej i transportu» zastępuje się wyrazami «polityki rolnej, rybołówstwa i transportu Unii»; wyrazy «i badań» zastępuje się wyrazami «(...) badań i rozwoju technologicznego oraz przestrzeni kosmicznej», zaś po wyrazach «(...)w zakresie dobrobytu zwierząt» dodaje się wyrazy «jako istot zdolnych do odczuwania»”.

3.2. Unia wobec Kościołów i związków wyznaniowych (światopoglądowych)

Również powołany w *Rezolucji art. 17 Traktatu o funkcjonowaniu UE*, wprowadzony *Traktatem z Lizbony (2007)*, stanowi:

Artykuł 17

1. Unia szanuje status przyznany na mocy prawa krajowego Kościołom i stowarzyszeniom lub wspólnotom religijnym w Państwach Członkowskich i nie narusza tego statusu.

2. Unia szanuje również status organizacji światopoglądowych i niewyznaniowych przyznany im na mocy prawa krajowego.

3. Uznając tożsamość i szczególnie wkład tych Kościołów i organizacji, Unia prowadzi z nimi otwarty, przejrzysty i regularny dialog.

Article 17

1. *The Union respects and does not prejudice the status under national law of churches and religious associations or communities in the Member States.*

2. *The Union equally respects the status under national law of philosophical and non-confessional organisations.*

3. *Recognising their identity and their specific contribution, the Union shall maintain an open, transparent and regular dialogue with these churches and organisations.*

Pierwsze dwa ustępy stanowią rozwinięcie (przede wszystkim przez dodanie „i nie narusza”) treści zawartych w *Deklaracji w sprawie statusu Kościołów i organizacji niewyznaniowych*, przyjętej przez konferencję w Amsterdamie w 1997 r., która głosiła:

Unia Europejska szanuje i nie narusza statusu, z którego korzystają, na mocy prawa krajowego, Kościoły i stowarzyszenia lub wspólnoty religijne w Państwach Członkowskich.

The European Union respects and does not prejudice the status under national law of churches and religious associations or communities in the Member States.

Unia Europejska szanuje również status organizacji filozoficznych i niewyznaniowych.

The European Union equally respects the status of philosophical and non-confessional organisations³⁰.

---

³⁰ *Declaration on the status of churches and non-confessional organisations*, „Official Journal of the European Communities” C 340, 10.11.1997, s. 133.

3.3. Tendencje w ujęciu aksjologicznych podstaw wolności religijnej i miejsca religii wśród innych wartości prawnie doniosłych

W kontekście sporów toczonych w 2000 r. wokół preambuły *Karty praw podstawowych UE* zauważyć trzeba, że Unia nie podażyła drogą ścisłego oddzielenia od religii, którą jako jedyną możliwą drogę widziała Francja. Warto przypomnieć, że w 2000 r. doszło niemal do zerwania prac konwentu opracowującego projekt tej karty. Francja oponowała przeciwko wprowadzeniu do preambuły jakiegokolwiek wzmianki o religii. Ówczesny premier Francji, Lionel Jospin, poinformował przewodniczącego konwentu, Romana Herzoga, że Francja nie przyjmie karty, jeśli będzie w niej mowa o dziedzictwie religijnym. W obronie wskazania elementów religijnych zdecydowanie wystąpili obecni w konwencie przedstawiciele europejskiej chadecji (frakcja Europejska Partia Ludowa i Demokraci Europejscy). Występujący w ich imieniu Ingo Friedrich – pochodzący z Niemiec wiceprzewodniczący Parlamentu Europejskiego – zapowiedział, że on i 15 innych członków liczącego 62 osoby konwentu przestanie uczestniczyć w jego pracach, jeśli wzmianka o religii w tekście karty się nie pojawi. Oczywiście było, że wyjście przedstawicieli chadecji z konwentu jest równoznaczne z końcem jego prac, gdyż jedną z fundamentalnych zasad przyjętą w pracach nad kartą było dążenie do konsensu. Jeśli chodzi o rządy państw Unii Europejskiej, to jedynie rząd Austrii wyraźnie opowiedział się za odwołaniem się w karcie do tradycji religijnej. Impas został zażegnany dzięki propozycji, którą w rozmowie telefonicznej uzgodnili Roman Herzog i prezydent Francji Jacques Chirac. Ostatecznie przyjęto częściowe rozwiązanie polegające na tym, że słowo „religijna” pojawiło się w niemieckojęzycznych wersjach karty (w drugim motywie preambuły: *In dem Bewusstsein ihres geistig-religiösen und sittlichen Erbes*), natomiast w innych wersjach językowych użyto słów, które można odnieść do religii, ale nie zawierają w swym rdzeniu elementu występującego wprost w określeniach religii czy tego, co religijne (franc. *Conscience de son patrimoine spirituel et moral*; ang. *Conscious of its spiritual and moral heritage*)³¹. *Traktat z Lizbony* (2007) nie tylko wprowadził cytowany niżej art. 17 *Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej*, m.in. uznający „szczególny wkład” Kościołów i wspólnot religijnych, ale także motyw drugi preambuły *Traktatu o Unii Europejskiej*. jednoznacznie mówiący o tym, co religijne.

---

³¹ Szczegółowo dyskusję nad motywem *preambuły Karty praw podstawowych UE* mówiącym o duchowo-religijnym dziedzictwie, zob. M. PIECHOWIAK, *Aksjologiczne podstawy Karty praw podstawowych Unii Europejskiej*, „*Studia Prawnicze*” 2003, nr 1 (155), s. 5–29.

Mimo tego postępu prowadzącego do uznania religii w różnych jej przejawach (tradycja, instytucje) za cenny element życia Europy, religia czy wartości religijne w dalszym ciągu nie są postrzegane jako wartości, które należałoby uznać za szczególne. Daleko do uznania aspiracji wyrażonych w nauczaniu społecznym Kościoła katolickiego, np.:

Religia wyraża najgłębsze aspiracje człowieka, określa jego światopogląd, kształtuje jego relacje z innymi: w istocie rzeczy dostarcza odpowiedzi na pytanie o prawdziwy sens istnienia na płaszczyźnie indywidualnej i społecznej. Wolność religijna stanowi zatem samo serce praw człowieka³².

W pewnym sensie obrona tego prawa pokazuje, w jakim stopniu szanuje się wszystkie inne prawa człowieka³³.

Poszanowanie wolności religijnej we wszystkich jej postaciach należy więc uznać za najskuteczniejszy środek gwarantujący bezpieczeństwo i stabilność rodziny ludów i narodów w XXI w.³⁴

Częściowo wyraz takich aspiracji znaleźć można w – powołanej w *Rezolucji – Deklaracji w sprawie eliminacji wszystkich form nietolerancji i dyskryminacji ze względu na religię lub wiarę* z 25 listopada 1981 r.³⁵ Motyw czwarty preambuły głosi, że

religia lub wiara, dla każdego, kto ją wyznaje, jest jednym z fundamentalnych elementów jego koncepcji życia

religion or belief, for anyone who professes either, is one of the fundamental elements in his conception of life

W deklaracji tej podkreślany jest też związek między respektowaniem wolności religijnej a pokojem na różnych płaszczyznach, także pokojem pojętym jako przeciwieństwo wojny, który stanowi pierwszy cel *Karty Narodów Zjednoczonych* i jedną z zasadniczych racji istnienia międzynarodowej ochrony praw człowieka. Motyw 3 tej deklaracji głosi:

³² JAN PAWEŁ II, *Oroędzie na XXXII Światowy Dzień Pokoju 1999 (8 grudnia 1998)*, w: TENŻE, P. PTASZNIK (red.), *Dziela zebrane*, t. IV: *Konstytucje apostolskie, listy „motu proprio” i bulle, orędzia na światowe dni*, Kraków 2007, s. 807–815; AAS 91 (1999), s. 377–388, nr 5.

³³ JAN PAWEŁ II, *Wolność religijna warunkiem bezpieczeństwa*. 10 X 2003 – Audiencja Jana Pawła II dla członków zgromadzenia parlamentarnego OBWE, „L'Osservatore Romano” 3(2004), nr 1.

³⁴ TENŻE, *Wolność religijna warunkiem bezpieczeństwa*. 10 X 2003 – Audiencja Jana Pawła II dla członków zgromadzenia parlamentarnego OBWE, „L'Osservatore Romano” 3(2004), nr 4.

³⁵ *Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief*, proclaimed by General Assembly res. 36/55 of 25 November 1981, w: *Human Rights*, s. 125–129.

Zważywszy, że brak poszanowania i naruszenie praw człowieka i podstawowych wolności, w szczególności prawa do wolności myśli sumienia, religii i wszelkiej wiary, przyniosły, bezpośrednio lub pośrednio, wojny i wielkie cierpienia rodzaju ludzkiego, zwłaszcza gdzie służą jako środek obcej interwencji w wewnętrzne sprawy innych państw i prowadzą do rozpalonej nienawiści między ludami i narodami

Considering that the disregard and infringement of human rights and fundamental freedoms, in particular of the right to freedom of thought, conscience, religion or whatever belief, have brought, directly or indirectly, wars and great suffering to mankind, especially where they serve as a means of foreign interference in the internal affairs of other States and amount to kindling hatred between peoples and nations

Motyw 6:

W przekonaniu, że wolność religii i wiary powinna przyczyniać się do osiągania takich celów, jak pokój, sprawiedliwość społeczna i przyjaźń między ludźmi, i do eliminacji ideologii lub praktyki kolonializmu i dyskryminacji rasowej.

Convinced that freedom of religion and belief should also contribute to the attainment of the goals of world peace, social justice and friendship among peoples and to the elimination of ideologies or practices of colonialism and racial discrimination

Nie można powiedzieć, że zarysowująca się po 2000 r. tendencja do do wartościowania religii jest utrwalona. Zwłaszcza trzeba mieć na uwadze niedawne wyroki Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, nieobojętne dla pojmowania wolności religijnej w Unii Europejskiej, w sprawie Lautsi przeciwko Włochom³⁶. Mimo że wyrok Wielkiej Izby – wbrew jednogłośnie zapadłego wyroku izby siedmiu sędziów – nie przyznał racji skarżącej i uznał, że eksponowanie krzyży w szkołach publicznych we Włoszech nie narusza wolności religijnej chronionej *Europejską konwencją praw człowieka*, to jednak uznał jako zasługujące na ochronę jako zgodne z postulatami wynikającymi z godności człowieka poglądy, zgodnie z którymi nie ma miejsca w przestrzeni publicznej na okazywanie symboli religijnych³⁷.

---

³⁶ Lautsi przeciwko Włochom, app. 30814/06, wyrok z dnia 3 listopada 2009 r., polski przekład wyroku zob. „Biuletyn – Biuro Informacji Rady Europy” 2009 nr 4: *Wybór orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawach polskich*, Warszawa 2009, s. 16–30. Wyrok Wielkiej Izby ogłoszony został 18 marca 2011 r.

III. Dyskryminacja i prześladowanie

1. Dyskryminacja i prześladowanie – doprecyzowanie terminów

1.1. Dyskryminacja ze względu na religię lub wiarę

Definicję dyskryminacji i nietolerancji opartej na religii lub wierze proponuje – powołana w *Rezolucji – Deklaracja w sprawie eliminacji wszystkich form nietolerancji i dyskryminacji ze względu na religię lub wiarę* z 25 listopada 1981 w art. 2 ust. 2, definiując taką dyskryminację na potrzeby samej deklaracji. Zgodnie z tą definicją,

zwrot „nietolerancja i dyskryminacja oparta na religii lub wierze” oznacza wszelkie zróżnicowanie, wyłączenie, ograniczenie lub uprzywilejowanie, ze względu na religię lub wiarę, mające jako cel lub których skutkiem jest uniemożliwienie bądź ograniczenie uznania, korzystania lub wykonywania praw człowieka i podstawowych wolności na warunkach równości.

the expression “intolerance and discrimination based on religion or belief” means any distinction, exclusion, restriction or preference based on religion or belief and having as its purpose or as its effect nullification or impairment of the recognition, enjoyment or exercise of human rights and fundamental freedoms on an equal basis.

Definicja ta ma kształt analogiczny do definicji dyskryminacji rasowej zawartej w art. 1 *Międzynarodowej konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej* z 21 grudnia 1965 r.:

Artykuł 1

1. W niniejszej Konwencji wyrażenie „dyskryminacja rasowa” oznacza wszelkie zróżnicowanie, wykluczenie, ograniczenie lub uprzywilejowanie z powodu rasy, koloru skóry, urodzenia, pochodzenia narodowego lub etnicznego, które ma na celu lub pociąga za sobą przekreślenie bądź uszczuplenie uznania, wyko-

Article 1

1. In this Convention, the term “racial discrimination” shall mean any distinction, exclusion, restriction or preference based on race, colour, descent, or national or ethnic origin which has the purpose or effect of nullifying or impairing the recognition, enjoyment or exercise, on an equal footing, of human

³⁷ Zob. M. PIECHOWIAK, *Negatywna wolność religijna i przekonania sekularystyczne w świetle sprawy Lautsi przeciwko Włochom*, „Przegląd Sejmowy” 19 (2011), nr 5 (106), s. 37–68. Por. P. BORECKI, D. PUDZIANOWSKA, *Obligatoryjność ekspozycji symbolu religijnego a wolność w sprawach wyznaniowych. Komentarz do wyroku ETPCz w sprawie Lautsi p. Włochom*, „Biuletyn – Biuro Informacji Rady Europy” 2009 nr 4, s. 5–15.

nywania lub korzystania, na zasadzie równości z praw człowieka i podstawowych wolności w dziedzinie politycznej, gospodarczej, społecznej i kulturalnej lub w jakiegokolwiek innej dziedzinie życia publicznego.

rights and fundamental freedoms in the political, economic, social, cultural or any other field of public life.

Rozbudowaną ogólną definicję dyskryminacji sformułował Komitet Praw Człowieka w swej *Uwadze ogólnej nr 18* dotyczącej zakazu dyskryminacji na gruncie *Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych*:

Komitet uważa, że termin „dyskryminacja”, tak jak jest on używany w Pakcie, powinien być pojmowany jako zakłádający

the Committee believes that the term “discrimination” as used in the Covenant should be understood to imply

– wszelkie zróżnicowanie, wyłączenie, ograniczenie lub uprzywilejowanie,

– any distinction, exclusion, restriction or preference

– opierające się na rasie, kolorze skóry, płci, języku, religii, poglądach politycznych lub innych, pochodzeniu narodowym lub społecznym, majątku, urodzeniu lub na jakiegokolwiek innej podstawie.

– which is based on any ground such as race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth or other status,

– których skutkiem lub celem jest

– and which has the purpose or effect

– uniemożliwienie bądź ograniczenie

– of nullifying or impairing

– uznania, wykonywania lub korzystania

– the recognition, enjoyment or exercise

– przez wszystkich ludzi – na warunkach równości – ze wszystkich praw człowieka³⁸.

– by all persons, on an equal footing, of all rights and freedoms.

W oparciu o to ostatnie określenie można zaproponować następującą definicję dyskryminacji opartej na religii lub wierze:

³⁸ Komitet Praw Człowieka, Uwaga ogólna nr 18, pkt 7; *General comment No.18: Non-Discrimination. Thirty-seventh session (1989)*, w: *Compilation of General Comments and General Recommendations Adopted by Human Rights Treaty Bodies, United Nations, Human Rights Instruments, HRI/GEN/1/Rev.7, 12 May 2004*, s. 146–148; podkreślenia i wyróżnienia akapitów oznaczone nawiasami kwadratowymi – M.P.

Dyskryminacja oparta na religii lub wierze to wszelkie zróżnicowanie, wyłączenie, ograniczenie lub uprzywilejowanie, opierające się na religii lub wierze, których skutkiem lub celem jest uniemożliwienie bądź ograniczenie uznania, wykonywania lub korzystania przez wszystkich ludzi – na warunkach równości – ze wszystkich praw człowieka.

Konstytutywnymi elementami definiowanej dyskryminacji jest – z jednej strony – cecha rodzajowa dotycząca szeroko pojętej aktywności religijnej, którą posiada ten, kto jest dyskryminowany, i która jest racją działań dyskryminujących; z drugiej – cel lub skutek tych działań, którym jest, ogólnie mówiąc, naruszenie praw człowieka. Mogą to być bardzo różne prawa, w tym prawo do życia. Może to być także sama wolność religijna – w tym ostatnim przypadku do dyskryminacji opartej na religii dołącza się dyskryminacja w dziedzinie religijnej.

1.2. Dyskryminacja w dziedzinie religijnej

Warto jasno odróżnić dyskryminację ze względu na religię lub wiarę, gdy działania wobec podmiotów praw człowieka podejmowane są ze względu na ich religię lub wiarę, od dyskryminacji w dziedzinie religijnej – specyficzne dla niej jest naruszenie samej wolności religijnej, a działania do tego prowadzące mogą być podejmowane ze względu na inne cechy rodzajowe niż związane z aktywnością w dziedzinie religii, np. ze względu na pochodzenie społeczne (katalog cech rodzajowych jest katalogiem otwartym)³⁹.

Definicję tego typu dyskryminacji można sformułować, wzorując się na definicji dyskryminacji zawartej w art. 1 ust. 1 i 2 *Konwencji (nr 111) dotyczącej dyskryminacji w zakresie zatrudnienia i wykonywania zawodu* z dnia 25 czerwca 1958 r.⁴⁰

Artykuł 1

1. Dla celów niniejszej konwencji określenie „dyskryminacja” oznacza:

Article 1

1. For the purpose of this Convention the term “discrimination” includes:

³⁹ Zob. *Deklaracja praw osób należących do mniejszości narodowych lub etnicznych, religijnych i językowych*, z dnia 18 grudnia 1992 r., *Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, General Assembly res. 47/135.

⁴⁰ *Convention (No. 111) Concerning Discrimination in Respect of Employment and Occupation*, adopted by the General Conference of the ILO at its forty-second session, w: *Human Rights*, s. 84–88; Dz. U. 1961, nr 42, poz. 218.

a) wszelkie rozróżnienie, wyłączenie lub uprzywilejowanie oparte na rasie, kolorze skóry, płci, religii, poglądach politycznych, pochodzeniu narodowym lub społecznym, które powoduje zniweczenie albo naruszenie równości szans lub traktowania w zakresie zatrudnienia lub wykonywania zawodu:

(a) any distinction, exclusion or preference made on the basis of race, colour, sex, religion, political opinion, national extraction or social origin, which has the effect of nullifying or impairing equality of opportunity or treatment in employment or occupation:

b) wszelkie inne rozróżnienie, wyłączenie lub uprzywilejowanie powodujące zniweczenie albo naruszenie równości szans lub traktowania w zakresie zatrudnienia lub wykonywania zawodu, które będzie mogło być wymienione przez zainteresowanego Członka po zasięgnięciu opinii reprezentatywnych organizacji pracodawców i pracowników, o ile takie istnieją, oraz innych właściwych organizacji.

(b) such other distinction, exclusion or preference which has the effect of nullifying or impairing equality of opportunity or treatment in employment or occupation as may be determined by the Member concerned after consultation with representative employers' and workers' organisations, where such exist, and other appropriate bodies.

2. Rozróżnienia, wyłączenia lub uprzywilejowania, oparte na kwalifikacjach wymaganych dla określonego zatrudnienia nie są uważane za dyskryminację.

2. Any distinction, exclusion or preference in respect of a particular job based on the inherent requirements thereof shall not be deemed to be discrimination.

Podobny kształt ma także definicja dyskryminacji zawarta w art. 1 *Konwencji w sprawie zwalczania dyskryminacji w dziedzinie oświaty* z dnia 15 grudnia 1960 r.⁴¹

Artykuł 1

Article 1

1. W rozumieniu niniejszej Konwencji wyraz „dyskryminacja” oznacza wszelkie wyróżnianie, wykluczanie, ograniczanie lub uprzywilejowanie ze względu na rasę, kolor skóry, płeć, język, wyznanie, przekonania polityczne lub jakiegokolwiek inne, narodowość lub pochodzenie społeczne, sytuację materialną lub urodzenie, które ma na celu albo którego

1. For the purposes of this Convention, the term 'discrimination' includes any distinction, exclusion, limitation or preference which, being based on race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, economic condition or birth, has the purpose or effect of nullifying or impairing equality of treatment in

⁴¹ *Convention against Discrimination in Education, adopted by the General Conference of the UNESCO*, w: *Human Rights*, s. 88–95; Dz. U. 1964, nr 40, poz. 268.

skutkiem jest przekreślenie lub naruszenie zasady jednakowego traktowania w dziedzinie oświaty, a w szczególności:

a) zamknięcie dostępu jakiegokolwiek jednostce lub grupie osób do oświaty jakiegokolwiek stopnia lub typu,

b) ograniczenie dla jakiegokolwiek osoby lub grupy osób oświaty do niższego jej stopnia,

c) utworzenie lub utrzymywanie oddzielnych systemów oświatowych lub zakładów nauczania dla jakichkolwiek osób lub grup osób poza przypadkami przewidzianymi w artykule 2 niniejszej Konwencji albo

d) stawianie jakiegokolwiek osoby lub grupy osób w sytuacji nie dającej się pogodzić z godnością człowieka.

education and in particular:

(a) Of depriving any person or group of persons of access to education of any type or at any level;

(b) Of limiting any person or group of persons to education of an inferior standard;

(c) Subject to the provisions of Article 2 of this Convention, of establishing or maintaining separate educational systems or institutions for persons or groups of persons; or

(d) Of inflicting on any person or group of persons conditions which are incompatible with the dignity of man.

Definicje w *Konwencji (nr 111) dotyczącej dyskryminacji w zakresie zatrudnienia i wykonywania zawodu* i w *Konwencji w sprawie zwalczania dyskryminacji w dziedzinie oświaty* – inaczej niż definicja z *Deklaracji w sprawie likwidacji wszystkich form nietolerancji i dyskryminacji ze względu na religię lub wiarę* i definicja z *Międzynarodowej konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej* – budowane są z punktu widzenia konkretnych praw, których ochronie służą. Cechy rodzajowe, będące racją traktowania dyskryminującego, są wskazane w katalogach otwartych; na pierwszym planie jest przy tym formalnie pojęta zasada równości – punktem odniesienia są inne podmioty praw i ich możliwości korzystania z danego prawa.

Można zaproponować następującą definicję dyskryminacji w dziedzinie religijnej:

Dyskryminacją w dziedzinie religijnej jest wszelkie wyróżnianie, wykluczanie, ograniczanie lub uprzywilejowanie ze względu na rasę, kolor skóry, płeć, język, wyznanie, przekonania polityczne lub jakiegokolwiek inne, narodowość lub pochodzenie społeczne, sytuację materialną lub urodzenie lub z innych przyczyn, które ma na celu albo którego skutkiem jest przekreślenie lub naruszenie zasady równości w korzystaniu z wolności religijnej.

Oczywiście, dyskryminacja ze względu na religię lub wiarę może iść w parze z dyskryminacją w dziedzinie religijnej i jedno działanie może być zakwalifikowane jako dyskryminacja w jednym i drugim znaczeniu.

1.3. Prześladowanie

Najważniejsze obecnie problemy związane są z dyskryminacją ze względu na religię. Ogólnie mówiąc, prześladowania religijne będą pewnego typu dyskryminacją ze względu na religię lub wiarę. Poszukując ogólnego określenia prześladowań religijnych, trzeba zwrócić uwagę na prawa człowieka naruszane ze względu na religię lub wiarę. Mimo integralności praw człowieka i potrzeby zwracania uwagi na wszystkie z nich, są prawa szczególne, jak prawo do życia, chroniące szczególną wartość osoby, będącą warunkiem korzystania z innych praw, czy zakaz tortur i niehumanitarnego traktowania. Za prześladowanie można z pewnością uznać wszelką dyskryminację prowadzącą do naruszenia tych praw. Generalnie jednak nie wydaje się zasadne – sprawa ta z pewnością wymaga pogłębienia – ograniczać zakresu terminu „prześladowanie” do tego typu dyskryminacji, a ogólne określenie granicy, kiedy dyskryminacja staje się już prześladowaniem, nie wydaje się możliwe – w grę mogą wchodzić i inne prawa niż wyżej wskazane, a o zakwalifikowaniu działań dyskryminujących do działań o charakterze prześladowczym mogą decydować takie czynniki, jak systematyczność tych działań czy ogólny efekt dla życia człowieka związany z jednoczesnym ograniczaniem szeregu praw.

2. Dyskryminacja w prawie pierwotnym Unii Europejskiej

W prawie pierwotnym Unii Europejskiej zagadnienie dyskryminacji religijnej regulowane jest ogólnie i pośrednio, nie wyróżniając dyskryminacji religijnej spośród innych typów dyskryminacji, przede wszystkim przepisami dotyczącymi praw człowieka i zakazu dyskryminacji w ogóle⁴², jak i poprzez odesłania do *Europejskiej konwencji praw człowieka* czy tradycji konstytucyjnych państw członkowskich.

---

⁴² Zob. *Traktat o Unii Europejskiej*, art. 2: „Unia opiera się na wartościach poszanowania godności osoby ludzkiej, wolności, demokracji, równości, państwa prawnego, jak również poszanowania praw człowieka, w tym praw osób należących do mniejszości. Wartości te są wspólne Państwom Członkowskim w społeczeństwie opartym na pluralizmie, niedyskryminacji, tolerancji, sprawiedliwości, solidarności oraz na równości kobiet i mężczyzn.”; art. 3 ust. 2: „2. Unia zapewnia swoim obywatelom przestrzeń wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości”, ust. 3 stanowi m.in.: „Zwalcza wykluczenie społeczne i dyskryminację oraz wspiera sprawiedliwość społeczną i ochronę socjalną, równość kobiet i mężczyzn, solidarność między pokoleniami i ochronę praw dziecka”.

Art. 2 ust. 18 *Traktatu z Lizbony* (2007), jako art. 5b, wprowadził przepis obecnego art. 10 *Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej*:

Przy określaniu i realizacji swoich polityk i działań Unia dąży do zwalczania wszelkiej dyskryminacji ze względu na płeć, rasę lub pochodzenie etniczne, religię lub światopogląd, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną.

In defining and implementing its policies and activities, the Union shall aim to combat discrimination based on sex, racial or ethnic origin, religion or belief, disability, age or sexual orientation.

Porównując przyjętą formułę z klauzulami antydyskryminacyjnymi przyjmowanymi w międzynarodowym prawie praw człowieka, czy też przyjętą w art. 32 ust. 1 Konstytucji RP z 1997 r., katalog cech, ze względu na które dyskryminacja jest zakazana, nie został w sposób wyraźny otwarty (brak jest formuły analogicznej do takich formuł, jak „jakiegokolwiek inne okoliczności” lub „z jakiegokolwiek przyczyny”).

Zostały także wprowadzone pewne gwarancje proceduralne. Art. 19 *Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej* stanowi:

1. Bez uszczerbku dla innych postanowień Traktatów i w granicach kompetencji, które Traktaty powierzają Unii, Rada, stanowiąc jednomyślnie zgodnie ze specjalną procedurą ustawodawczą i po uzyskaniu zgody Parlamentu Europejskiego, może podjąć środki niezbędne w celu zwalczania wszelkiej dyskryminacji ze względu na płeć, rasę lub pochodzenie etniczne, religię lub światopogląd, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną.

1. Without prejudice to the other provisions of the Treaties and within the limits of the powers conferred by them upon the Union, the Council, acting unanimously in accordance with a special legislative procedure and after obtaining the consent of the European Parliament, may take appropriate action to combat discrimination based on sex, racial or ethnic origin, religion or belief, disability, age or sexual orientation.

2. Na zasadzie odstępstwa od ustępu 1, dla wsparcia działania podjętego przez Państwa Członkowskie w celu przyczyniania się do osiągnięcia celów określonych w ustępie 1, Parlament Europejski i Rada, stanowiąc zgodnie ze zwykłą procedurą ustawodawczą, mogą przyjąć podstawowe zasady dotyczące unijnych środków zachęcających, z wyłączeniem harmonizacji

2. By way of derogation from paragraph 1, the European Parliament and the Council, acting in accordance with the ordinary legislative procedure, may adopt the basic principles of Union incentive measures, excluding any harmonisation of the laws and regulations of the Member States, to support action taken by the Member States in order to contribute to the achievement

przepisów ustawowych i wykonawczych Państw Członkowskich.

of the objectives referred to in paragraph 1.

Brzmienie tego przepisu zostało ustalone w art. 2 ust. 33 *Traktatu z Lizbony* (2007). Ust. 1 cytowanego art. 19 *Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej* został przejęty z przepisu art. 13 *Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską*, dodanym do tego traktatu w wyniku nowelizacji dokonanej w art. 2 ust. 7 *Traktatu z Amsterdamu* (1997), wprowadzającym do *Traktatu o ustanowieniu Wspólnoty Europejskiej* art. 6a, który stał się art. 13 w skonsolidowanej wersji tego traktatu; pierwotnie miał on następujące brzmienie:

Bez uszczerbku dla innych postanowień niniejszego Traktatu i w granicach kompetencji, które Traktat powierza Wspólnocie, Rada, stanowiąc jednomyślnie na wniosek Komisji i po konsultacji z Parlamentem Europejskim, może podjąć środki niezbędne w celu zwalczania wszelkiej dyskryminacji ze względu na płeć, rasę lub pochodzenie etniczne, religię lub światopogląd, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną.

Without prejudice to the other provisions of this Treaty and within the limits of the powers conferred by it upon the Community, the Council, acting unanimously on a proposal from the Commission and after consulting the European Parliament, may take appropriate action to combat discrimination based on sex, racial or ethnic origin, religion or belief, disability, age or sexual orientation.

Na mocy art. 2 ust. 2 *Traktatu z Nicei* (2001) dodano ust. 2 w brzmieniu:

Jeżeli dla wsparcia działania podjętego przez Państwa Członkowskie w celu przyczyniania się do osiągnięcia celów określonych w ustępie 1, Rada, na zasadzie odstępstwa od ustępu 1, przyjmuje wspólnotowe środki zachęcające z wyłączeniem harmonizacji przepisów ustawowych i wykonawczych Państw Członkowskich, stanowi ona zgodnie z procedurą określoną w artykule 251.

By way of derogation from paragraph 1, when the Council adopts Community incentive measures, excluding any harmonisation of the laws and regulations of the Member States, to support action taken by the Member States in order to contribute to the achievement of the objectives referred to in paragraph 1, it shall act in accordance with the procedure referred to in Article 251.

Traktat z Lizbony (2007), ustalając obecne brzmienie, wzmocnił pozycję Parlamentu Europejskiego.

Uwagi podsumowujące

W świetle analizowanych dokumentów struktura normatywna wolności religijnej okazuje się być bardzo złożona precyzacja jej treści może w niektórych przypadkach być sprawą skomplikowaną. Niemniej jednak wyraźnie zaznaczone jest rozróżnienie aspektu wewnętrznego i zewnętrznego – tylko dla tego ostatniego przewidywane są ograniczenia określone w klauzulach limitycyjnych. Struktura normatywna wolności religijnej, analogicznie do struktury innych praw człowieka, jest rozbudowana i ustalenie treści wolności religijnej wymaga sięgnięcia do szeregu innych przepisów. Przede wszystkim trzeba mieć na uwadze integralność wszystkich praw człowieka. Jest ona nie mniej istotna przy ustalaniu treści innych praw człowieka – wówczas to wolność religijna jest elementem kontekstu determinującego ich treść.

Odróżniono wyżej dwa typy dyskryminacji religijnej – dyskryminację ze względu na religie lub wiarę i dyskryminację w dziedzinie religii i wiary. Z punktu widzenia problematyki prześladowań religijnych istotniejsza jest ta pierwsza – to jej praktykowanie może prowadzić do zakwestionowania najbardziej fundamentalnych praw, jak prawo do życia czy zakaz tortur. Prześladowania religijne mogą być także oparte nie tylko na zakwestionowaniu praw najbardziej fundamentalnych, ale także na sposobie czy zakresie kwestionowania praw.

Jeśli chodzi o tendencje rozwojowe w prawie europejskim dotyczące religii, to można dostrzec poszerzającą się akceptację dla religii jako wartościowego elementu życia społecznego; mając na uwadze najnowsze orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (przede wszystkim sprawę Lautsi przeciwko Włochom), tendencję tę trudno uznać za utrwaloną. Przy czym religia nie jest specjalnie wyróżniana spośród innych wartości, jak np. kultura w ogóle.

Freedom of religion and discrimination based on religion – comments in the context of European parliament resolution of 20 January 2011.*Summary*

The aim of this paper is to present and analyse legal acts cited in the European Parliament resolution of 20 January 2011 on the situation of Christians in the context of freedom of religion. The author presents the substance of the right to religious freedom and the position of religious freedom among other human rights. The paper also shows the formation of European law on religious freedom and grasps the development trends in this area. Because of the discrepancies that arise when translating the same foreign terms into the Polish language, in order to better explain the content of the cited documents, the texts are also given in English language. The article is the summary of basic legal regulations relevant to reflect on religious freedom at EU level. Compiled materials may be useful to continue the reflection on religious freedom.

URZECZYWISTNIANIE WOLNOŚCI PRZEKONAŃ RELIGIJNYCH I PRAW Z NIEJ WYNIKAJĄCYCH

Redakcja

Stanisław Leszek Stadniczeńko
Stanisław Rabej

REDAKCJA WYDAWNICTW
WYDZIAŁU TEOLOGICZNEGO
UNIwersytetu OPOLSKIEGO

OPOLE 2012

UNIWERSYTET OPOLSKI * WYDZIAŁ TEOLOGICZNY
INSTYTUT EKUMENIZMU I BADAŃ NAD INTEGRACJĄ

Seria: EKUMENIZM I INTEGRACJA, NR 25

© Wydział Teologiczny Uniwersytetu Opolskiego
Opole 2012

Recenzja wydawnicza:

prof. dr hab. Krystyna Chojnicka (UJ)

ks. prof. dr hab. Alojzy Dróżdż (UŚ)

ks. prof. dr hab. Józef Budniak (UŚ)

ISBN 978-83-61756-82-8

Korekta: Józef Chudalla

Projekt okładki: Piotr Paweł Maniurka

Projekt obwoluty: Wojciech Lipka

Redakcja techniczna: Jerzy Bosowski

Adres: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego

ul. Kard. Kominka 1a, 45-032 Opole

tel. 77 44 11 502; fax 77 454 40 86

e-mail: rwwt@uni.opole.pl

Druk: Wydawnictwo i Drukarnia Świętego Krzyża

ul. Katedralna 6, 45-007 Opole

tel. 77 453 94 93; www.wydawnictwo.opole.pl

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	5
BRONISŁAW SITEK	
Ideologiczno-prawne ramy działań prześladowczych wobec chrześcijan w antycznym Rzymie	7
Ideological and legal persecutions of Christians in the ancient Rome in reference to the anti-Christian trend of thought of modern secular movements	22
PIOTR SADOWSKI	
Czy starożytni rzymianie prześladowali tylko chrześcijan?	23
Les Romains ont-ils persécuté seulement les chrétiens?	42
PIOTR KRAJEWSKI	
Prawnopolityczne aspekty prześladowań pierwszych chrześcijan w starożytnym Rzymie	45
Gli aspetti giuridici e politici delle persecuzioni dei primi Cristiani nell'antica Roma	51
STANISŁAW LESZEK STADNICZEŃKO	
Przerwać eskalację nienawiści, pogardy dla innego człowieka. Czy rozwiązania prawne w zakresie ochrony wolności, myśli, sumienia, religii i przekonań są wystarczające?	53
Stop the escalation of hatred, contempt for another human being. Whether the legal solutions for the protection of freedom of thought, conscience, religion and belief are sufficient?	86
STANISŁAW RABIEJ	
Wolność religijna fundamentem dialogu ekumenicznego	89
Religious Freedom as the base of ecumenical dialogue	101
MAREK PIECHOWIAK	
Wolność religijna i dyskryminacja religijna – uwagi w kontekście rezolucji Parlamentu Europejskiego z 20 stycznia 2011 r.	103
Freedom of religion and discrimination based on religion – comments in the context of European parliament resolution of 20 January 2011	139

BOGUSŁAW BANASZAK, NINA LEŚNIAK

Pozycja religii w obowiązującej konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r.	141
Die Position der Religion im Verfassung der Republik Polen	156

STANISŁAW ŁUPIŃSKI

Wolność religijna a prześladowanie chrześcijan w Konstytucji RP i wobec rezolucji UE	159
Religious Freedom and the Persecution of Christians according to the Constitution of the Polish Republic and the European Union Resolution	170

ANNA DERYNG

Wolność sumienia i wyznania jako problem konstytucyjny w praktyce Rzecznika Praw Obywatelskich w Polsce. Zagadnienia wybrane	173
Freedom of conscience and religion as a constitutional problem in the practice of the Ombudsman in Poland. Selected Issues	197

TOMASZ SOKOŁOWSKI

Cywilnoprawna ochrona dóbr osobistych osób dotkniętych prześladowaniem religijnym	199
Civil protection of personality rights of religiously persecuted	210

AURELIA NOWICKA

Wyrok Wielkiej Izby Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Lautsi i inni przeciwko Włochom i jego znaczenie na płaszczyźnie prawa Unii Europejskiej	213
Grand Chamber Judgment in the case of Lautsi and others v. Italy and its importance for European Union law	229

HANNA BAJOREK

Stanowisko Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawach wnoszonych przez obywateli Polski w zakresie prawa dostępu do religii i etyki w szkołach publicznych	231
Position of the European Court of Human Rights in criminal brought by individuals polish the right of access to religion and ethics in schools of public	245

KRZYSZTOF SZEWIOR

<i>Kirchenaustritt</i> w Republice Federalnej Niemiec – trwały proces czy nagła zmiana społecznych zachowań?	247
Erklärung der Deutschen Bischofskonferenz zum Austritt aus der katholischen Kirche	265

JUSTYNA STADNICZEŃKO-SINICA

Ochrona przekonań i praktyk religijnych w konfliktach zbrojnych	267
Protection of religious beliefs and practices during armed conflicts	290

PIOTR ZAMELSKI

Ochrona wolności religijnej dzieci w Unii Europejskiej	291
Protection of freedom of religion of children in European Union	319

MARIA ROESKE

Ochrona wolności religijnej w pluralistycznym świecie	321
Protection of religious liberty in a pluralistic world	334

NORBERT WONS

Wolność religijna – podstawowe prawo człowieka wymagające szczególnej ochrony	335
Religious freedom – a fundamental human right requiring special protection	346

ANNA MORDEL

Aktywność wybranych organizacji pozarządowych w przeciwdziałaniu prześladowaniom chrześcijan w Europie XXI wieku	347
Non-governmental Organizations Activity against a Religious Persecution of Christians in 21 st Century Europe	369

ANDRZEJ SZYMAŃSKI

Represje fiskalne wobec kościelnej akcji charytatywnej w Polsce Ludowej	371
Fiscal repression towards church charity action in People's Republic of Poland	385

ANNA FRANKIEWICZ

Miejsce dziedzictwa sakralnego w dziedzictwie narodowym Rzeczypospolitej Polskiej	387
The place of sacral heritage within the national heritage of the Republic of Poland	405

MACIEJ TARASEK

Aktywność polskiego parlamentu w obliczu prześladowań chrześcijan	407
Polish Parliament Activity against a Religious Persecution of Christians	419

JOANNA IGNASIAK

Problematyka prześladowania chrześcijan na przykładzie Iranu, Indii i Białorusi	421
Analysis of persecution of Christians based on examples from Iran, India and Belarus	434

DAMIAN SŁOMSKI, SABINA STOCKA, ANNA TROJNAR

Męczeństwo chrześcijan w sztuce – wybrane postacie w ikonografii 435

Martyrdom of Christians in the arts – selected characters in the iconography 464